

جایگاه و ویژگی های کلی هنر تذهیب در دوره سلجوقیان

Araştırma Makalesi

Parisa Sahafiasl*

Makale Geliş: 08.02.2021

Makale Kabul: 06.04.2021

چکیده

مَنوعیت تصویرسازی در دین اسلام مهمترین علت رونق هنرهای تزئینی از جمله تذهیب در جوامع مسلمان در ادوار مختلف به شمار می آید. در این میان هنر تذهیب در دوره سلجوقی که در قلمرو فرهنگی سرزمین ایران بیش از همه در خدمت آراستن متن قرآن کریم بوده است با تاثیرپذیری آشکار از هنرهای رایج در دوره های پیشین، به بستری برای الهام هنرمندان مسلمان و گاه غیر مسلمان در دیگر سرزمین های اسلامی بدل شد. در این پژوهش با استفاده از روش توصیفی تحلیلی به بررسی جایگاه و ویژگی های کلی هنر تذهیب در دوره سلجوقیان پرداخته شده است. بر اساس نتایج این پژوهش، هنر تذهیب به عنوان یکی از مهمترین هنرهای دوره سلجوقیان، زمینه ساز تحولات و تاثیرگذاری هایی عمده در این هنر شد که در ذیل مواردی همچون بکار بردن کاغذ به جای پوست، رواج رویکردهای نوین به مساله هندسه و غنای بیش از پیش رنگ و طرح

* Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, e-mail: pazhuheshgar63@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9762-8755.

Atıf için; Parisa Sahafiasl, "Büyük Selçuklu Döneminde Tezhip Sanatının Statüsü ve Genel Özellikleri", Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7, sy. 1 (2021): 119-158, DOI: <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2021.7.1.04>

Copyright © 2021. Telif hakkı yazar(lar) tarafından YDUILAF'a devredilmiştir. Bu makale, Creative Commons Atıf Lisansının (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) hüküm ve koşulları altında dağıtılan açık erişimli bir makaledir.

خلاصه می شود. بر اساس نتایج این پژوهش مهمترین نسخه های مذهب دوره سلجوقی، نسخه های قرآنی است که در آنها با استفاه از طرح هایی همچون ترنج، تاج، ستاره های شش و هشت پر، دوائر زرین و جدول کشتی های زرین و لاجوردی به تزئین سرلوح ها، حاشیه ها، سرسوره ها و فواصل آیات پرداخته شده است. همچنین ابداعات و الگوهای بکار رفته در تذهیب های این دوره همچون دیگر هنرهای این عصر به صورتی چشمگیر در ادوار بعدی بویژه دوره مغول و دوره مملوکی مورد استقبال قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: تذهیب، دوره سلجوقیان، تزئینات، ایران، هنر

Büyük Selçuklu Döneminde Tezhip Sanatının Statüsü ve Genel Özellikleri

Öz

Çeşitli dönemlerde İslam toplumlarında başta tezhip olmak üzere süsleme sanatlarının zenginleşmesinin en önemli nedeni İslam dinindeki tasvir yasağıdır. Büyük Selçuklu dönemi dâhil olmak üzere İran'ın farklı tarihi dönemlerinde daha çok Kuran-ı Kerim'in süslenmesi için kullanılmış olan tezhip sanatı, daha önceki dönemlere ait sanatlardan etkilenip, diğer ülkelerdeki Müslüman ve bazen gayrimüslim sanatçılar için bir yaratıcılık ve ilham kaynağı haline gelmiştir. Bu araştırma, Büyük Selçuklu döneminde tezhip sanatının statüsü ve genel özelliklerini incelemek amacıyla yapılmıştır. Araştırmada betimsel analitik yöntemi kullanılmıştır. Büyük Selçuklu dönemi tezhipleri, deri yerine kâğıt üzerine yapılmıştır. Bu dönemin tezhiplerinde motif, desen ve renk zenginliği, çeşitli renk kullanışı ve geometrik düzenlemeler dikkat çekmektedir. Bu çalışmanın sonuçlarına göre Büyük Selçuklu döneminin en önemli tezhip örnekleri, Kur'an nüshalarında kullanılmıştır. Bu nüshalarda serlevha, mushaf gülleri, sûre başı, satır arası ve zahriye kısımlarını süslemek için, şemse, taç, altı ve sekiz köşeli yıldızlar ve

altın çemberler gibi motiflerin kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca Büyük Selçuklu döneminin tezhip örnekleri, tüm diğer sanatları olduğu gibi başta Moğol ve Memlükler dönemi olmak üzere daha sonraki dönemleri de olumlu yönde etkilemiştir. Büyük Selçuklu zarif tezhip örnekleri, gerek desenlerinin güzelliği, motiflerinin düzeni ve inceliği, gerekse renk kullanışıyla İslam sanatının en önemli örnekleri arasında sayılmaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: Tezhip, Büyük Selçuklu, Süsleme, İran, Sanat

The General Features and Status of the Illumination Art in the Great Seljuk Period

Abstract

The most important reason for the enrichment of decorative arts (especially illumination art) in Islamic societies in various periods is the prohibition of depiction in Islam. The art of illumination, which was mostly used to decorate the Qur'an in different historical periods of Iran, including the Great Seljuk period, was influenced by the arts of previous periods and became a source of creativity and inspiration for Muslims and sometimes non-Muslim artists in other countries. This research was carried out in order to examine the status and general characteristics of illumination art during the Great Seljuk period. The descriptive-analytical method was used in the research. As a result, during the Great Seljuk period, the Qur'an manuscripts were made of paper instead of leather. The richness of motifs, patterns and colours, the use of various colours and geometric arrangements draw attention to the illuminations of this period. According to the results of this study, the most important illumination examples of the Great Seljuk period were used in the Quran manuscripts. In these manuscripts, it is seen that motifs such as schemes, six and eight-pointed stars and golden circles are used to decorate the headlines (serlevha pages), the heads of the sura, the interlines and zahriye parts. In addition, the illumination samples of the Great Seljuk period positively affected the later periods, especially the Ilkhanid and Memlukid periods, as well as all other arts. Great Seljuk elegant illumination samples with the beauty of their patterns, the order

and delicacy of the motifs and the use of colours are masterpieces of Islamic art.

Keywords: Illumination, Great Seljuk, Ornament, Iran, Art

مقدمه

بی‌گمان ممنوعیت تصویرسازی در دین اسلام مهمترین علت رونق هنرهای تزئینی در جوامع مسلمان بویژه جوامع مسلمان صدر اسلام تا اواخر قرون میانه است. به عبارت دیگر کاربرد وسیع نقوش تزئینی، به مثابه تدبیری در راستای جبران جای خالی تصویر، فصل جدیدی در افق زیبایی شناسی هنری در دوران اسلامی گشود. به تحقیق داستان رونق هنر خوشنویسی نیز ریشه و پیشینه ای مشابه دارد. از سوی دیگر، فاتحان و حاکمان مسلمان به اهمیت و قدرت هنر در پیشبرد اهداف تبلیغی مرتبط با دین اسلام پی برده و بدین ترتیب علاوه بر خوشنویسی، هنرهای وابسته به آن از جمله تذهیب نیز مورد توجه قرار گرفت. در واقع به تذهیب به مثابه لباسی فاخر برای متن با درونمایه مقدس نگریسته شد. اگرچه در دوره های بعد کاربرد این هنر به کتب ادبی و علمی نیز تسری یافت و همزمان ممنوعیت تصویرسازی نیز در نتیجه تساهل و تسامح از سوی حاکمان رنگ باخت و حتی حاشیه و متن نگارگری ها و تصاویر نقش شده بر بدنه سفالینه ها و ظروف فلزی نیز با نقوش مشابه نقوش تذهیب آراسته شد.

بدین سان هنرمندان مسلمان و از جمله هنرمندان عصر سلجوقی (429-552 هجری)،

گاه سفالینه ها و آثار فلزی، گاه کتب و نسخ علمی و ادبی و بیش از همه کتب دینی و در صدر آنها قرآن کریم را محملی برای عرضه داشت هنر خویش دانستند و در این راه کوشیدند.

هنرهای عصر سلجوقی و از جمله هنر تذهیب که بیش از همه در خدمت آراستن متن قرآن کریم

بود، با تاثیرپذیری آشکار از هنرهای بومی سرزمین ایران، به بستری برای الهام هنرمندان مسلمان و گاه غیر مسلمان در دیگر سرزمین های اسلامی شد. واژه تذهیب که به معنای زراندود سازی و طلاکاری است و از زبان عربی و از ماده لغوی "ذهب" به معنای طلا گرفته شده است به هنر آراستن نُسخ و کتب نفیس با نقوش تزئینی هندسی و گیاهی اطلاق می شود. در دوره سلجوقیان طیف متنوعی از هنرها، از جمله هنرهای وابسته به کتاب آرایی (تخلید، تذهیب و ...) رونق یافت و راه را بر ابداعات هنری هنرمندان ادوار بعدی گشود (تصاویر 17-12). از این رو گزاره نیست اگر دگرگونی های هنری دوره سلجوقیان را زمینه ای برای نوزایی هنر ایرانی بشماریم. در این پژوهش به بررسی جایگاه و ویژگی های کلی هنر تذهیب در دوره سلجوقیان پرداخته شده است تا از این رهگذر، خصایص عمده این گونه هنری، حوزه نفوذ و تاثیرات تاریخی این هنر بازخوانی شود.

جایگاه هنر تذهیب در دوره سلجوقیان

تذهیب به معنای هنری و تکامل یافته اش را می توان از سده قرن پنجم هجری به بعد مشاهده کرد. تذهیب واژه ای عربی و به معنای زراندود کردن است.¹ این اصطلاح عربی از واژه "ذهب" به معنای "طلا" ساخته شده و به هنری اطلاق می شود که در آن با استفاده از رنگ غالب طلایی و با بهره گیری از اشکال هندسی و گیاهی به تزئین کتابهای دینی و ادبی در دوره های مختلف تاریخی و از جمله دوره سلجوقیان پرداخته شده و تا به امروز نیز ادامه داشته است. پیشینه تزئین نسخه های خطی در ایران به دوره ساسانیان باز می گردد. نسخه های برجای مانده

1- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، جلد 5، چاپ دوم، موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران، 1377، ص 6569.

از مانویان نشان دهنده سابقه تزئین نسخه های خطی در ایران پیش از ظهور اسلام است. با توجه به اهمیت و جایگاه قرآن برای مسلمانان، هنرمندان فعال در رشته هنرهای تزئینی ابتدا به تزئین نسخه های قرآن کریم با بهره گیری از الگوهای هندسی پرداختند و با آغاز دوره سلجوقی هنرمندان تذهیب کار در کنار بهره گیری از الگوهای هندسی، به استفاده از نقوش گیاهی متعدد و منعطف روی آوردند.²

در دوره سلجوقیان، خراسان برترین و بزرگترین مرکز خوشنویسی و تذهیب به شمار می آمده است.³ از جمله آثار درخشان این دوره می توان به نسخه ای از قرآن کریم اشاره کرد که در خاتمه آن به پیشینه هنرآموزی خوشنویس و تذهیب کار این نسخه یعنی ابوالقاسم بن سعید (وفات: قرن پنجم هجری) در شهرهای نیشابور و دامغان اشاره شده است.⁴ در این دوره با ظهور هنرمندانی همچون عثمان بن حسین وراق (وفات: قرن پنجم هجری) و ابوبکر احمد بن غزنوی (وفات: قرن پنجم هجری) هنر تذهیب به چنان جایگاهی دست یافت (تصاویر 1-4) که اگر این هنر در آن مرحله هم متوقف میماند و هنرمندان دوره مغول، تیموری و صفوی نیز چیزی بر آن نمی افزودند، همچنان میتوانست بر صدر هنر کتاب آرایی خوش بنشینند.⁵ به تحقیق می توان گفت که شکوفایی هنر تذهیب در دوره سلجوقیان ریشه در تعامل دوسویه میان هنرمندان

2- محمدزاده مقدم، سمیه، "بررسی نقوش و تزئینات کتب مصور دوره سلجوقی"، شباک، سال پنجم، شماره 40، فروردین 1398، ص 28.

3- بهرامی، مهدی، بیانی، مهدی، راهنمای گنجینه قرآن در موزه ایران باستان، بی نا، تهران، 1328، ص 40.

4- معتقدی، کیانوش، "عصر طلایی هنر کتاب آرایی ایران؛ تاملی بر تذهیب مصحف در خاندان وراق غزنوی (قرون چهارم و پنجم هجری)"، آستان هنر، شماره 1، تابستان 1391، ص 23.

5- محمدزاده مقدم، سمیه، "بررسی نقوش و تزئینات کتب مصور دوره سلجوقی"، شباک، سال پنجم، شماره 40، فروردین 1398، ص 29.

تذهیب کار و حاکامان سلجوقی داشته است. زیرا سلجوقیان، تذهیب کاران را با ارزش ترین قشر هنرمندان به حساب می آوردند و شگفت نیست که در ایران آن زمان، برخی از دانشمندان و بزرگان دین و ادب، هنر تذهیب را فراگرفتند. از طرف دیگر تذهیب کاران به دلیل نیاز حرفه ای شان به مواد گران قیمتی همچون طلا، سنگ لاجورد و کاغذهای مرغوب، از پشتیبانی و تشویق بزرگان برای تضمین شکوفایی هنرشان بی نیاز نبودند.⁶ این موضوع در برخی کتب تاریخی بازتاب یافته است. به عنوان مثال نوشته راوندی (وفات: قرن پنجم هجری) گویای این است که هنر تذهیب در این سده اهمیتی خاص داشته است و پادشاهان و شاهزادگان نیز به این کار می پرداخته اند. راوندی در شرح احوال خود می نویسد که از راه کتابت قرآن و تذهیب کسب روزی می کرده است:

... مدّت ده سال در خدمت او (منظور ملک الامرا جمال الدّین ای ابه الاعظم اتابکی است) بودم و عیون شهرهای عراق بپیمودم، در علم خط چنان شدم که نمودارش علمی درین کتاب شمه ای روشن شود، هفتاد گونه خط را ضبط کردم و از نُسخ مصحف و تذهیب و جلد که بغایت آموخته بودم کسی می کردم ... دار الملک و مقرّ سریر پادشاه عالم سلطان بنی آدم رکن الدّنی و الدّین غیاث الاسلام و المسلمین طغرل بن ارسلان بن طغرل قسیم امیر المؤمنین بَرَد الله مضجعه ... مصحفی سی پاره مبدا کرد و می نوشت و نقّاشان و مذهبّان را بیاورد تا هرچ او می نوشت ایشانش بزر حلّ تکحیل می کردند، بر هر جزوی سی پاره صد دینار مغربی خرج می شد، و آن مصحف بعضی پیش پادشاه

6- شریف زاده، سید عبدالمجید، "هنر سلجوقی و شاهنامه کاما"، فصلنامه هنر علم و فرهنگ، شماره 1، زمستان 13، ص 13.

عادل علاء الدین خداوند مراغه مانده است و بعضی پیش بکتمر پادشاه اخلاط و بعضی پیش نقاشان، و این دعاگوی بدان سبب از آن حضرت تقریب و ترحیب یافت، و تکحیل نوشته او بیشتر مرا فرمودی که بسبب معرفت خط آنچه دعاگوی کردی بمترا نمودی، و همه امرای عراق به تحصیل هنر و خواندن کتب پارسی مشغول بودند.⁷

همچنین گزارشی از زمان سلطنت طغرل سوم یا طغرل بن ارسلان (وفات: ۵۹۰ هجری) آخرین پادشاه سلجوقی در دست است که حاکی از علاقه و اشتغال وی به برخی از هنرها از جمله خوشنویسی است. گفته شده است که وقتی او در هنر خوشنویسی مهارتی یافت مصمم به تهیه نسخه‌ای از قرآن کریم شد و تعدادی از تذهیب کاران را فراخواند تا به تزیین نسخه ای که او تهیه کرده بود پردازند.⁸

البته ریشه این توجه به هنر تذهیب را در دوره پیش از سلجوقیان یعنی در دوره غزنوی جستجو کرد. در دوره غزنوی هنر تذهیب نه تنها برای آراستن نسخ، بلکه در تزیین ابنیه نیز مورد استفاده قرار می گرفت. به عنوان مثال می توان به بخشی از کتاب تاریخ بمبئی نوشته ابونصر محمدبن عبدالجبار عتبی (وفات: ۴۲۷ هجری) استناد کرد که در آن به کاربرد هنر تذهیب در تزیین مسجد جامع غزنه اشاره شده است:

چون سلطان از دیار هند مظفر و منصور با اموال موفور و نفایس نا محصور باز گشت... تقطیع و توسیع مسجد [جامع غزنه] تعیین رفته بود و تأسیس و تربیع آن تمام

7- راوندی، محمد بن علی، *راحة الصدور و آیه السرور در تاریخ آل سلجوق*، به کوشش محمد اقبال لاهوری، تهران، 1364ش صص 40، 41 و 44.

8- اقبال، محمد، "تبعی در راحة الصدور راوندی"، ترجمه محسن محمدی فشارکی، *تاریخ اسلام*، شماره 11، ص 173.

5). همچنین خط نسخ جایگزین خط سنتی کوفی شد. «تحریر»، نوآوری هنرمندان تذهیب کار در این دوره است که بعدها ادامه یافت و به اوج ظرافت رسید. این نقش شامل هاله‌ای است که در واقع دورگیری حروف و علائم با رنگ طلایی یا رنگهای دیگر است. در خارج این هاله، صفحه با نقوش اسلیمی پر شده است، به طوری که متن برجسته‌تر از زمینه تذهیب یافته، جلوه می‌کند. محصور کردن مینیاتور به وسیله تذهیب نیز از این دوره آغاز گردید.¹³

در این دوره، برای تذهیب نسخه‌ها ابتدا دور نوشته را خط کشی (جدول کشی) می‌کردند و سپس بیرون این جدول‌ها را با اسلیمی می‌آراستند. استفاده از اسلیمی در اطراف متن و شکل‌های درهم تنیده در زمینه کتیبه‌ها در تلفیق با شمسه و ترنج- که اغلب درون آنها اشکالی قرینه و هندسی جای داشت- خود فرصتی بود تا هنرمندان عهد سلجوقی به تذهیب مصحف‌ها تنوع بخشند. ترکیب رنگی تذهیب در این دوره دستخوش تغییرات شایان توجهی بوده است. استفاده از رنگ بر زمینه طلا، قرمز عقیقی ترکیب جدیدی بود، که در کنار رنگ‌هایی همچون لاجورد و سبز زنگاری و سیاه، ترکیبی چشم نواز پدید می‌آورد.¹⁴

در دوره سلجوقی طرح اکثر قرآن‌ها زرین و طلا افشان است و جایی که زمینه نیز طلایی است دارای رنگ قرمز است تا از طرح مجزا و متمایز شود. گاهی هم به طور پراکنده از آبی تیره و سیاه و سفید بهره می‌گرفتند تا بر خطوط کلی تأکید کرده باشند. اما رنگ فقط منحصر به بخش‌های تذهیبی نسخه خطی نمی‌شد. حتی قرآن‌هایی که فاقد هر نوع تزئینی غیر از عناوین

13- پاک سرشت، مرتضی، خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن، نشر قدیانی، چاپ اول، تهران، 1379، ص 434.

14- معتقدی، کیانوش، "عصر طلایی هنر کتاب آرای ایران؛ تاملی بر تذهیب مصحف در خاندان وراق غزنوی (قرون چهارم و پنجم هجری)"، آستان هنر، شماره 1، تابستان 1391، ص 23.

سوره ها هستند، اعراب و نشانه هایی به رنگ قرمز، سبز و یا آبی در بالا و پایین کلمات سیاه دارند.¹⁵

به طور کلی سه خصیصه قرآنهای مُذَهَّب دوره سلجوقی که آنها را از قرآن های قرون قبل متمایز می کند عبارتند از: ۱- بجای پوست کاغذ به کار رفته است، اگرچه استعمال پوست متوقف و منتفی نشده است. ۲- کتابت به خط نَسَخ بیشتر رواج می گیرد. البته قبل از عهد سلجوقیان هم خط نَسَخ معمول بوده است ولی در این دوره متداول تر می شود. خط کوفی هنوز منسوخ نشده است و نه فقط در تزیین عناوین بلکه در کتابت متون نیز به کار می رود. ۳- دیگر آنکه قطع قرآن های این دوره قائل تر است یعنی طول آنها در جهت عطف بیشتر است و از شکل بیاضی کمتر نشانه ای هست. قرآن های سلجوقی کم کم از حالت کوفیانه و قطع بیاضی که تا قرن چهارم معمول بود به درآمده اند و اختصاصات تازه ای یافته اند. از اختصاصات تذهیبی این قرآنها استفاده از ستاره هشت پری است که از برهم نهادن مربعات فراهم آمده و در دایره ای محصور است. این طرح به تکرار در میان مربع های جسیبده به هم - به گونه ای که در موزاییک ها و کاشی ها معمول است- دیده می شود. همه قرآن های سلجوقی سرلوح دارند. گاهی این سرلوح ها تکرار می شوند. سرلوح هایی مهم تر هستند که شامل نوشته نیستند یا مختصری نوشته دارند. از سرلوح گذشته، سرسوره مهم ترین عرصه تذهیب است. در این قسمت ها عنوان (نام سوره و بسم الله الرحمن الرحيم) را در یک قسمت یا سه قسمت می نویسند که دو قسمت طرفین ممکن است کتیبه دیگری باشد. این گونه سرسوره های سه قسمتی در سراسر عهد

15- پوپ، آرتور ایچام، سیر و صور نقاشی ایران، ترجمه یعقوب آژند، انتشارات مولی، تهران، ۱۳۸۹، ص ۲۴۴.

سلجوقی دیده می شود. گاهی عبارتی که حاکی از مگگی یا مدنی بودن سوره است در مربعی که درحاشیه بیرونی سرسوره قرار دارد نوشته می شود. از آنجا که متن قرآن بیشتر مورد توجه بوده است در بعضی نمونه ها می بینیم که محل کافی برای سرسوره باقی نگذارده اند. تذهیب کاران عهد سلجوقی و دوره های بعدی گاهی سرسوره را با تزئین و آرایش آخرین کلمه یا کلمات آیات سوره قبلی مشخص می کنند. از خصایص همیشگی قرآن های مُدَّهَّب این عهد وجود ستاره های شش پر یا هشت پر است که از برهم نهادن دو مثلث یا مربع پدید می آید و اغلب در دایره ای محاط است. این ستاره ها اغلب در وسط سولوح ها به کار می روند. از دیگر ابتکارات تزئینی این عهد "زر افشان" است که عبارت است از ایجاد نقطه های خال مانند و گاه مثلث شکل بر کار که اغلب برای ملایم کردن زمینه رنگها به کار می رود. در اغلب قرآن های سلجوقی طرح تذهیب ها به رنگ طلایی است و در مواقعی که زمینه صفحات زر افشان باشد، در آن صورت برای آنکه زمینه با طرح تذهیب متفاوت باشد، طرح ها را سرخ تر می گیرند. تذهیب عهد سلجوقی اگرچه از تشخیص و استقلال برخوردار بود ولی با هنرهای دیگر و بیشتر از همه با صحافی و گچبری در ارتباط بوده است. به طور کلی در قرآن های عصر سلجوقی محل تذهیب ها عبارت است از: سرلوح ها (صفحات اول)، حاشیه ها، سرسوره ها، فواصل آیات. طرحهای رایج تذهیب این دوره عبارتند از: ترنج، تاج، ستاره های شش و هشت پر، دوائر زرین، جدول کشی های زرین و لاجوردی.¹⁶ بخشی از تذهیب های این دوره بر جلد های نُسخ خطی بویژه

16- خرمشاهی، بهاءالدین، سیر تذهیب در ایران، پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد رشته کتابداری، به راهنمایی ایرج افشار، دانشگاه تهران، دانشکده علوم تربیتی، ۱۳۵۳، ص ۱۱-۱۴.

نُسخ قرآن جای گرفته است. ساختار تزئینات جلدها در نخستین سده‌های اسلامی شامل ترسیم نقوش هندسی بوده است اما این شیوه در دوره سلجوقی بیشتر مورد توجه قرار گرفت و ساختار نقش‌ها نیز با ظرافت و هنرمندی بیشتری تهیه می‌شد. این امر به گونه‌ای است که می‌توان افزایش علاقه سفارش‌دهندگان و سازندگان به طرح‌های "گره‌چینی" را یکی از مشخصه‌های هنر این دوره دانست. این عنصر را در دیگر هنرهای آن دوره -مانند معماری- نیز شاهد هستیم. برای نمونه در میل‌ها و مناره‌های بناهای آن دوره بیشترین درصد استفاده از گره‌چینی با آجر را شاهد هستیم. همین طرح‌ها در دوره‌های پسین در کاشی‌کاری نیز به کار گرفته شد.¹⁷

در خصوص رواج بکارگیری تزئینات هندسی در تذهیب‌های دوره سلجوقی می‌توان به تأثیر رسالات هندسه از جمله رساله بوزجانی بر تزئینات این دوران اشاره کرد؛ مجموعه تزئیناتی که در ساختار طراحی، شیوه ترسیم اشکال منتظم به شیوه هندسه پرگاری را به کار می‌برند و به عنوان مثال در رساله هندسه عملی بوزجانی (وفات: 388 هجری) نیز مسائل و ترسیم آنها به کمک روش هندسه پرگاری آمده است. به تحقیق نونگاره‌های هندسی این دوران همزمان و یا متأخر از تحریر رسالات این چنینی پدید آمده و در این دوره از اهمیت ویژه‌ای برخوردار شدند، آن طور که در عصر سلجوقی راه تکامل و شکوفایی را طی کردند و یکی از مهمترین سبک‌های هندسی در هنر اسلامی را پدید آورده اند.¹⁸

17- صفری آق‌قلعه، علی، نسخه شناخت (پژوهشنامه نسخه شناسی نسخ خطی فارسی)، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، تهران، 1390، ص 168.

18- بهشتی نژاد، مهدی و دیگران، "نقش رساله هندسه عملی بوزجانی در شکل‌گیری تزئینات هندسی آثار دوره سلجوقی"، تاریخ علم، دوره 15، شماره 2، پاییز و زمستان 1396، ص 133.

مهمترین نسخه های مُذَهَّب دوره سلجوقیان

تذهیب و خوشنویسی در دوره سلجوقی که پس از ویرانگری مغولان فقط نمونه های معدودی از آن باقی مانده، نظیر دیگر قالب های هنری این دوره، از ساختاری منسجم و ترکیب بندی اصولی برخوردار بوده است. آثار مهمی همچون *خمسه نظامی*، مفید الخاص از محمد بن زکریای رازی و *شاهنامه کاما* و *مصحف سی پاره عثمان بن حسین* وراق که مجموعه ای شامل خوشنویسی و تذهیب است نشان دهنده رواج شیوه ای نو در کتاب آرایه دوره سلجوقی است.¹⁹ از میان مراکز تذهیب دوره سلجوقیان در ایران، خراسان از شهرت بیشتری برخوردار بوده است. به عبارت دیگر خراسان در سده پنجم هجری و در دوره سلجوقیان مهم‌ترین مرکز خوشنویسی و تذهیب بوده است.

کتاب آرایه عهد سلجوقی در خراسان به واسطه خلاقیت هنرمندان این عرصه و استفاده به هنگام و ترکیب بندیهای بدیع از خطوط کوفی و نسخ در پیوند با نقوش در هم تنیده اسلیمی و تلفیق آنها با نقوش هندسی و ترکیبات رنگی خاص و با شکوه بسیار شکوفا شد. به ویژه استفاده از فن ورق طلا، و قلم گیری های نازک نقوش، و خط کوفی ساده فرصتی بود تا این هنر بیش از پیش رشد و ترقی یابد. در حقیقت مصحف نگاری در قرن پنجم هجری قمری، سرمشق خط و تذهیب و رنگ آمیزی در هنر کتاب آرایه ایران است.²⁰ نسخه های خطی

19- معتقدی، کیانوش، "عصر طلایی هنر کتاب آرایه ایران؛ تاملی بر تذهیب مصحف در خاندان وراق غزنوی (قرون چهارم و پنجم هجری)"، *آستان هنر*، شماره 1، تابستان 1391، ص 23.

20- معتقدی، کیانوش، "عصر طلایی هنر کتاب آرایه ایران؛ تاملی بر تذهیب مصحف در خاندان وراق غزنوی (قرون چهارم و پنجم هجری)"، *آستان هنر*، شماره 1، تابستان 1391، ص 28.

فراوانی از قرآن کریم در گنجینه مصاحف آستان قدس رضوی و آستانه حضرت معصومه موجود است که از بین آن‌ها تعداد 1084 نسخه را متعلق به دوره سلجوقی ذکر کرده‌اند.²¹ از این میان می‌توان به قرآن شماره ۳۲۶۶ ادیب الطبری، قرآن شماره ۴۵۰۹ و قرآن شماره 1200 اشاره نمود.

تاریخ کتابت برخی از این نسخه‌ها به دوران قبل از سلجوقیان باز می‌گردد اما ویژگی‌های تذهیب به کار رفته در برخی از این نُسخ گویای آن است که تذهیب‌های آنها احتمالاً در دوران سلجوقی به انجام رسیده است. از مهمترین تذهیب‌کاران این عصر می‌توان به عثمان بن حسین بن ابی سهل وراق غزنوی نام برد که کاتب و مذهب دو مجموعه قرآنی منحصر به فرد در دوره سلجوقیان است. وی همزمان با سلطنت آلب ارسلان (وفات: ۴۶۵ هجری) و ملک‌شاه سلجوقی (وفات: 485 هجری) می‌زیسته و هنر کتاب‌آرایی و خوشنویسی را از نیاکان خویش آموخته و این هنر‌ها را به نسل پس از خود انتقال داده است.²² عبدالرحمان بن محمد دامغانی (وفات: قرن پنجم هجری) از دیگر مذهببان مشهور دوره سلجوقی بوده است.²³

در همین سده، یکی از زیباترین نسخه‌های کامل قرآن در سی جزو در فاصله سالهای 462-466 هجری به دست عثمان بن حسین وراق غزنوی خوشنویس و مذهب نامدار ایرانی کتابت و تذهیب شده است. افزون بر کاربرد تمامی هنرهای کتاب‌آرایی در این اثر بی‌مانند، از

21- ساقی، ابوالقاسم و دیگران، "تجلی ویژگی‌های قرآن‌های دوره سلجوقی در قرآن شماره 58 موزه آستان قدس رضوی"، فصلنامه علمی پژوهشی فقه و تاریخ تمدن، سال 14، شماره 56، تابستان 1397، ص 9.

22- معتقدی، کیانوش، "عصر طلایی هنر کتاب‌آرایی ایران؛ تاملی بر تذهیب مصحف در خاندان وراق غزنوی (قرون چهارم و پنجم هجری)"، آستان هنر، شماره 1، تابستان 1391، ص 27.

23- منشی قمی، قاضی احمد، گلستان هنر، تصحیح احمد سهیلی خوانساری، انتشارات منوچهری، ۱۳۸۳، ص 25.

گسترده‌گی کاربرد تذهیب در تمامی جزوها باید یاد کرد. تذهیب هر جزو با جزو دیگر از دیدگاه طرح و نقش تفاوت دارد. هر جزو در آغاز دو صفحه مذهّب دارد و طرح داخلی ترنج های تذهیب شده کنار صفحه‌ها که برگرفته از نقش مایه‌های گچ‌بری مساجد جامع قزوین و اصفهان و اردستان است، همانند یکدیگر نیست. شیوه کار این مذهّب برجسته توسط فرزند او، محمد بن عثمان ادامه یافت. اغلب آثار این دو هنرمند در کتابخانه آستان قدس رضوی محافظت می‌شود.²⁴ همچنین بخشی از قرآنی به خط عثمان بن محمد با تاریخ کتابت 505 هجری برجاست که در شهر بُشت کتابت شده و تذهیب آن توسط علی بن عبدالرحمان (وفات: قرن ششم هجری) به انجام رسیده است. افزون بر سرسوره‌ها، نسخه دارای صفحه‌ها و حاشیه‌های مذهّب پرکار است. این نسخه در کتابخانه ملی فرانسه در پاریس نگاهداری می‌شود وجود نسخه‌های مذهبی چون قرآن همراه با تفسیر موزه دانشگاه فیلادلفیا که کتابت و تذهیب آن را محمود بن حسین کاتب (وفات: قرن ششم هجری) در 559 هجری در همدان به پایان برده است و نیز قرآن کتابخانه آستان قدس رضوی به خط احمد بن علی مقرئ یونس‌آبادی (وفات: احتمالاً قرن ششم هجری) که محمد بن عبدالرحمان بن محمد فرج دامغانی (وفات: قرن ششم هجری) در 573 هجری تذهیب آن را برعهده داشته است و نیز قرآنی که عبدالرحمان بن ابوبکر بن عبدالرحیم

24- گلچین معانی، احمد، "شاهکارهای هنری شگفت‌انگیزی از قرن پنجم هجری و سرگذشت حیرت‌آور آن"، هنر و مردم، شماره 157، تهران، 1345ش، ص 45-65.

(وفات: احتمالاً قرن ششم هجری) کتابت و تذهیب کرده است، نشان از پراکندگی و گوناگونی مکتبهای تذهیب در جای جای ایران دارد.²⁵

نتیجه گیری

تذهیب واژه ای عربی و به معنای زراندود کردن است که به هنری اطلاق می شود که در آن با استفاده از رنگ غالب طلایی و با بهره گیری از اشکال هندسی و گیاهی به تزئین کتابهای دینی و ادبی در دوره های مختلف تاریخی و از جمله دوره سلجوقیان پرداخته شده و تا به امروز نیز ادامه داشته است. عواملی همچون ممنوعیت تصویرسازی در دین اسلامو نیاز حاکمان مسلمان به نمایش شوکت و جلال جهان بینی نوظهور اسلامی زمینه ساز رونق هنرهای تزئینی از جمله تذهیب در جوامع مسلمان شد. در دوره حکومت زمامداران سلجوقی در ایران به هنر تذهیب به مثابه لباسی فاخر برای متن با درونمایه مقدس نگریسته شد و هنرمندان تذهیب کار با برخورداری از حمایت این حاکمان موفق به خلق شاهکارهایی بی بدیل شدند که در دوره های بعدی بویژه دوره ایلخانیان و مملوکیان از نظر شیوه طراحی و رنگ گذاری مورد تقلید قرار گرفت. بر اساس نتایج این پژوهش، تذهیب در دوره سلجوقی که پس از ویرانگری مغولان فقط نمونه های معدودی از آن باقی مانده، نظیر دیگر قالب های هنری این دوره، از ساختاری منسجم و ترکیب بندی اصولی برخوردار بوده است. در دوره سلجوقیان تذهیب از سادگی خارج شد و استفاده از کاغذ به جای پوست در نُسخ قرآن رایج شد. همچنین قطع نُسخ از مستطیل افقی به مستطیل عمودی تغییر یافت. از دیگر ابتکارات هنرمندان این عصر، «تحریر» است که در دوره های بعدی به اوج

25- اتینگهاوزن، ریچارد، هنر در جهان اسلام، ترجمه مهرداد وحدتی، چاپ اول، نشر بصیرت، تهران، 1390، ص 9-6، 4، سمسار، محمد حسن، دایره المعارف بزرگ اسلامی، جلد چهارم، مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، تهران، 1386، ص 5881.

ظرافت رسید. استفاده از اسلیمی دراطراف متن و شکل های درهم تنیده در زمینه کتیبه ها در تلفیق با شمشه و ترنج- که اغلب درون آنها اشکالی قرینه و هندسی جای داشت- از دیگر ویژگی های تذهیب های این دوره است. رواج بکارگیری تزیینات هندسی در تذهیب های دوره سلجوقی از دیگر ویژگی های تذهیب های این دوره است. مهمترین نسخه های مذهب دوره سلجوقی، نسخه های قرآنی است که در آنها با استفاه از طرح هایی همچون ترنج، تاج، ستاره های شش و هشت پر، دوایر زرین و جدول کشی های زرین و لاجوردی به تزیین سرلوح ها، حاشیه ها، سرسوره ها و فواصل آیات پرداخته شده است. در دوره سلجوقی خراسان برترین و بزرگترین مرکز خوشنویسی و تذهیب به شمار می آمده است. در این دوره با ظهور نوابغی چون عثمان بن حسین وراق و ابوبکر احمد بن غزنوی هنر تذهیب به جایگاهی والا دست یافت. دستیابی هنر تذهیب به این جایگاه در نتیجه تعامل دوسویه میان هنرمندان تذهیب کار و حاکامان سلجوقی محقق شده است. زیرا سلجوقیان، تذهیب کاران را با ارزش ترین قشر هنرمندان به حساب می آوردند و از دیگر سو تذهیب کاران به دلیل نیازشان به مواد گران قیمتی همچون طلا، سنگ لاجورد و کاغذهای مرغوب، نیازمند پشتیبانی حاکمان وقت بودند. از مهمترین تذهیب کاران دوره سلجوقی می توان به عثمان بن حسین بن ابی سهل وراق غزنوی، عبدالرحمان بن محمد دامغانی، محمد بن عثمان، محمود بن حسین، محمد بن عبدالرحمان بن محمد فرج دامغانی و عبدالرحمان بن ابوبکر بن عبدالرحیم اشاره کرد که آثار برجای مانده از آنان گواه پیشرفت بی نظیر هنر تذهیب در این دوره است.

KAYNAKÇA

- Behrami, Mehdi, Beyani, Mehdi. *Rahnemay-e Gencine-i Koran Der Muze-i İnan-i Bastan*. Tahran: Bina, 1328.
- Behiştinejad, Mehdi ve Diğerleri, "Nakş-i Resale-i Hindisi-i Buzcani Der Şekl-giri-i Tezyinat-i Hendisi Asar-i Devre-i Seljuki", *Tarih-i İlim Dergisi* 15, sy. 2 (1396): 131-148.
- Beyani, Mehdi. *Kitabşinasi-i Kitabhay-i Hatti*. Be Kuşîş-i Hüseyin Mehbubi Erdekani, Tahran: Encümen-i Asar-i Milli, 1353.
- Cerfakani, Ebû Eş-şeref Nâsîh B. Zafer. *Tercüme-i Tarih-i Yemînî*. Tahran: Şirket-i İntişarat-i İlmi ve Ferhengi, 1995.
- Dehhuda, Ali Akbar. *Lugatname*. Cilt-i Pencum, Çap-i Dovvom, Tahran: Müessese-i İntişarat ve Çap-ı Danişgah-i Tahran, 1377.
- Ettinghausen, Richard. *Hüner Der Cihan-i İslam*. Tahran: Tercüme-i Mehrdad Vehdeti, Çap-i Evvel, Neşr-i Basiret, 1390.
- Gaffarpuri, Süreyya. "Berresi Seyr-i Tehevvel-i Talakâri Koran-hay-i Muze-i Âstan-i Kods-i Rezevi Ez İbtida Ta Devre-i Kaçar". *Feslname-i İlmi Pejuheşi Negere Dergisi* 42 (1396): 4-19.
- Golçin Maani, Ahmed. "Şâhkârhay-i Hüneri-i Şegiftengiz Ez Karn-i Penjom-i Hicri ve Sergiozeşt-i Hayretaver-i Ân". *Hüner ve Merdom Dergisi* 157 (1345): 45-65.
- Horramşahi, Bahauddin. *Seyr-i Tezhib Der İnan*. Payan Name-i Karşinasi Erşed-i Riştey-i Ketabdari, Be Rahnomay-i İraj Afşar, Tahran: Danişkede-i Olum-i Terbiyeti, 1353.
- İkbal, Muhammed. "Tetebbüi Der Rahet'ul Sudur-i Râvendî". Tercüme-i Muhsin Muhammedi Fişareki, *Tarih-i İslam Dergisi* 11 (1381): 173-204.
- Muhammedzadeh Mokaddem, Sümeyye. "Berresi Nukuş ve Tezyinat-i Kotob Mussever-i Devre-i Seljuki". *Şebak Dergisi* 5, sy. 40 (1398): 27-36.
- Motakedi, Kianuş. "Asr-i Talay-i Hüner-i Kitab-Aray-i İnan; Teemüli Ber Tezhip-i Mushaf Der Hanedan-i Verrak-i Gaznevi (Kurun-

- i Çaharom ve Pencom-i Hicri)”. *Astan-i Hüner Dergisi* 1 (1391): 20-29.
- Münşi Kumi, Gazi Ahmet. *Gülstan-i Hüner*. tah. Ahmed Süheyli Hânsari. Tahran: Neşr-i Menuçihri, 1383.
- Paksirişt, Morteza. *Höşnivisi Der Hizmet-i Kitabet-i Koran*. Tahran: Neşr-i Kedyani, Çap-i Evvel, 1379.
- Pope, Arthur Upham. *Seyr ve Suver-i Nakkaşi-i İran*. Tahran: Tercüme-i Yakub Ajend, Neşr-i Mevla, 1389.
- Râvendî, Muhammed b. Ali. *Rahat es-Sudûr ve Âyet es-Surûr Der Târîh-i Âl-i Selcûk*. Tahran: Be Kuşîş-i Muhammed İkbâl Lahorî, Neşr-i Emir Kebir, 1364.
- Saqi, Abolghasem ve Digaran. “Tecelli-ye Vizheghay-i Koran-hay-i Devre-i Selcuki Der Koran-i Şomare-i 58 Muze-i Astan-i Kods-i Rezevi”. *Feslname-i İlmi Pejuheşi Fıkıh ve Tarih-i Temeddon*, Sal-e 4, Şomare-i 56, 1397, 9-33.
- Seferi Akkale, Ali. *Nûsha-Şinaht*. Tahran: Merkez-i Pejuğişi Miras-i Mektub, 1390.
- Simsâr, Muhammed Hasan. *Dâiretü'l-Maârif-i Büzürg-i İslâmî*. Tahran: Cilt-i Çahardehom, Merkez-i Dâiretü'l-Maârif-i Büzürg-i İslâmî, 1386.
- Şerifzadeh, Seyid Abdulmacid. “Hüner-i Seljuki ve Kama”. *Feslname-i Hüner, İlim ve Ferheng*, Şomare-i 1, 1392, 9-20.
- The University of Pennsylvania. <https://openn.library.upenn.edu> adresinden 08.11.2020 tarihinde erişildi.
- Vasco Art Studio. <http://vascoartstudio.co.uk/phone/islamic-gallery133.html> adresinden 09.11.2020 tarihinde erişildi.
- The British Library. <http://access.bl.uk> adresinden 08.11.2020 tarihinde erişildi.
- Zekî, Muhammed Hasan. *Hüner-i İran Der Rüzgâr-i İslami*. Tahran: Tercüme-i Muhammed İbrahim İklidi, Seday-i Muasir, 1388.

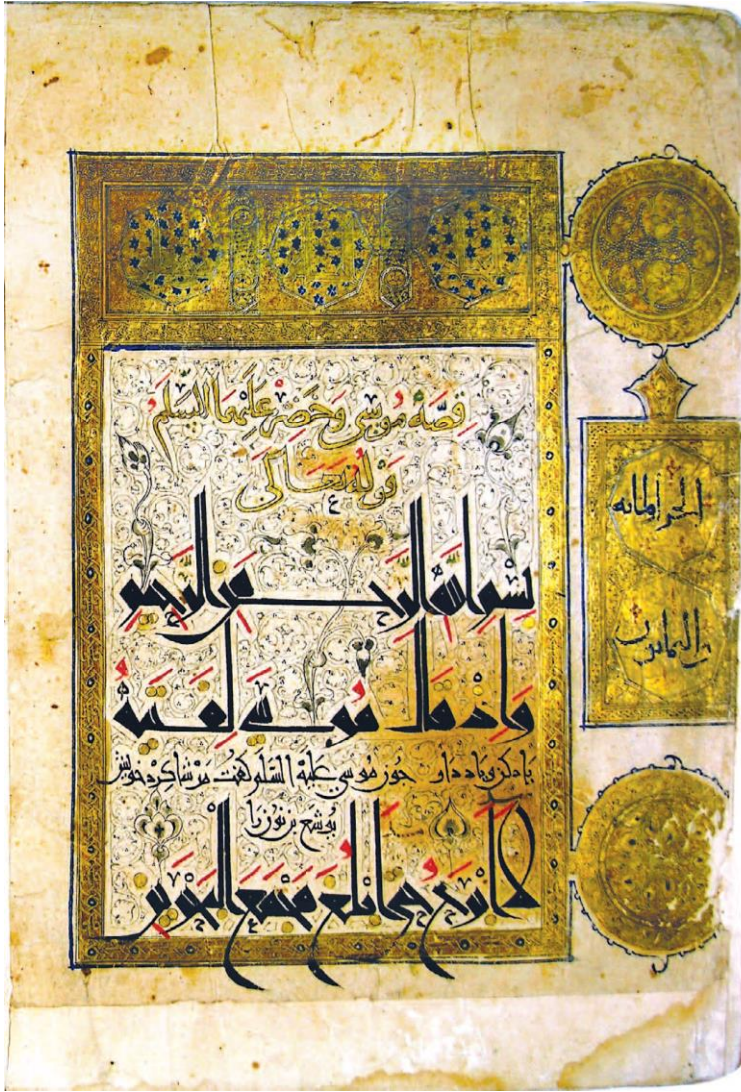
تصاویر

تصویر (۱): بخش هایی از قرآن تذهیب کاری شده توسط عثمان بن حسین وراق غزنوی

۴۶۶-۴۶۲ هجری قمری

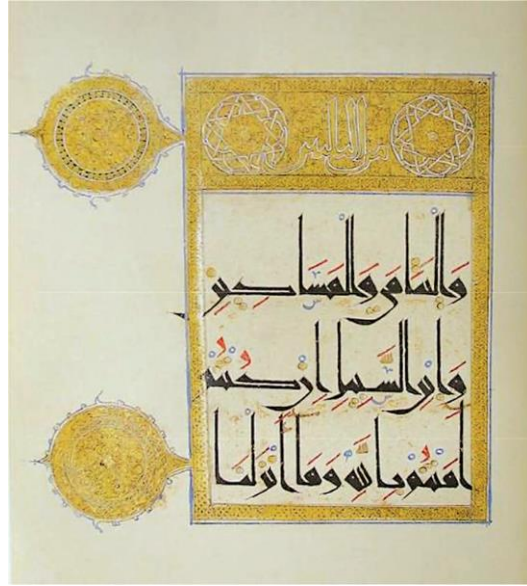
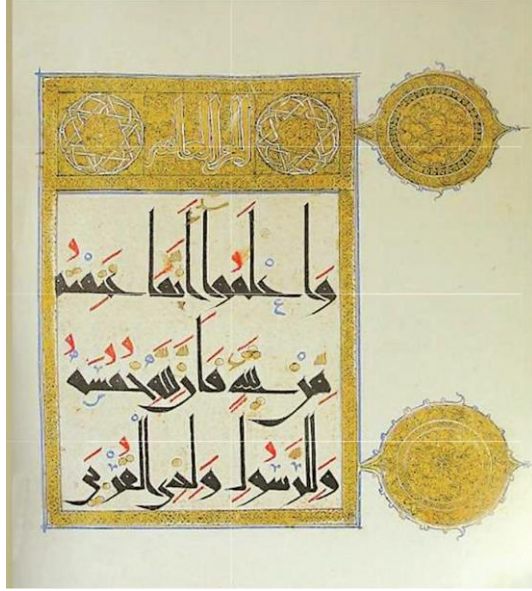
منبع تصویر: موزه آستان قدس رضوی

تصویر (۲): صفحه ای از کتاب «معانی کتاب الله تعالی» به خط و تذهیب «عثمان وراق غزنوی»،

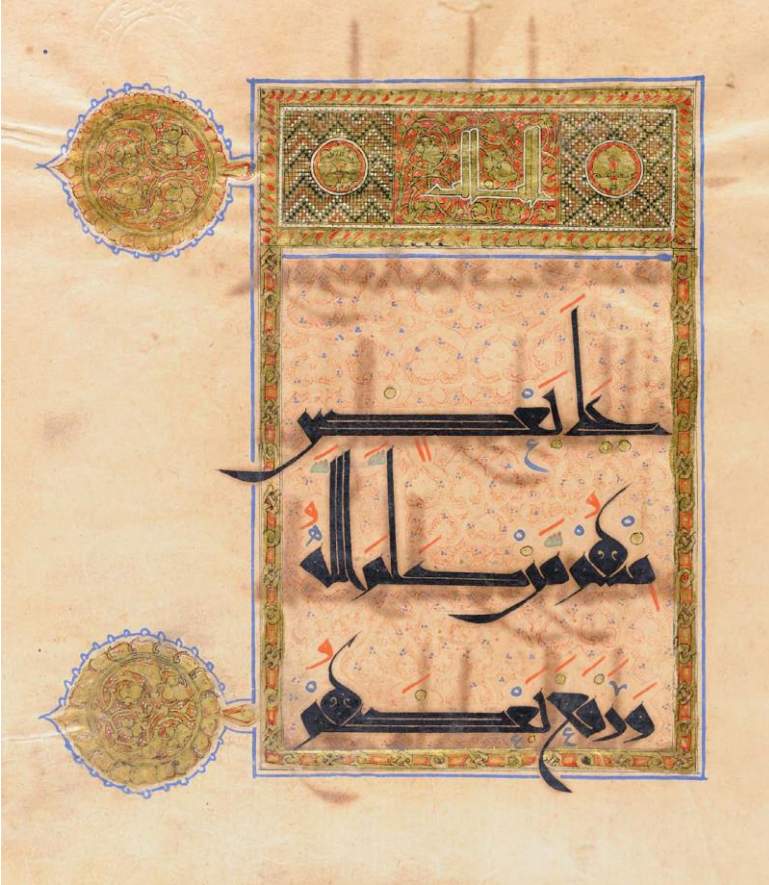
کتابخانه توقیاتی سرای، استانبول

منبع تصویر: کیانوش معتقدی

تصویر (۳): دو صفحه مذهب قرآن با تذهیب عثمان بن وراق، قرن پنجم هجری

منبع تصویر: کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد

تصویر (۴): صفحه ای از قرآن به خط محمد بن عثمان وراق

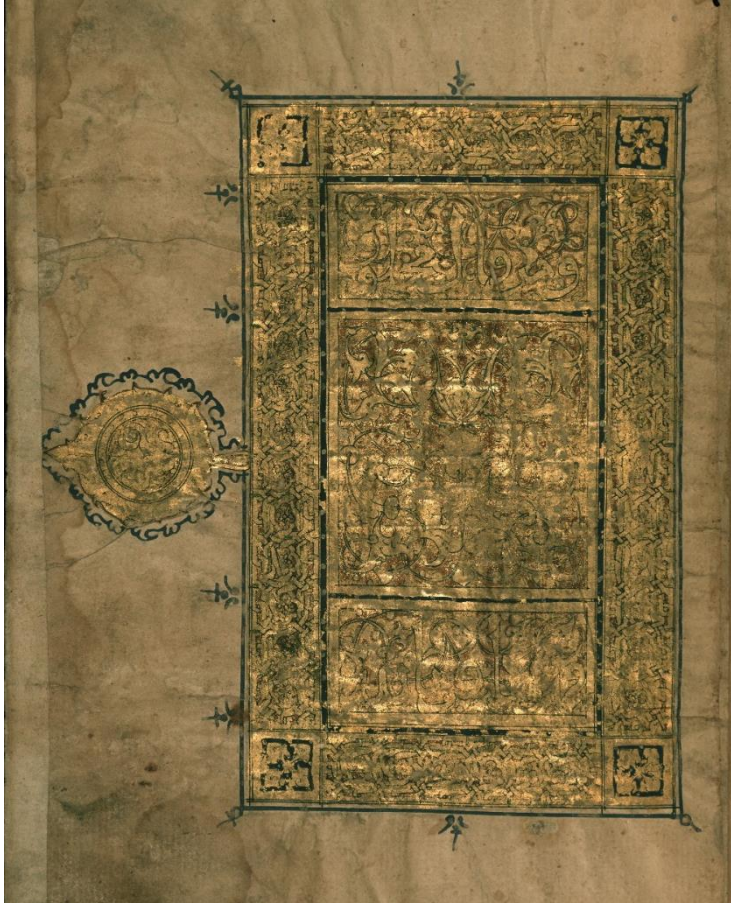
منبع تصویر: کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد

تصویر (۵): صفحه ای از قرآن قرن ششم هجری / دوازدهم میلادی به شماره w.557

محفوظ در موزه هنر والترز

منبع تصویر: <https://openn.library.upenn.edu>

تصویر (۶): صفحه ای از قرآن قرن ششم هجری / دوازدهم میلادی به شماره w.557

محفوظ در موزه هنر والترز

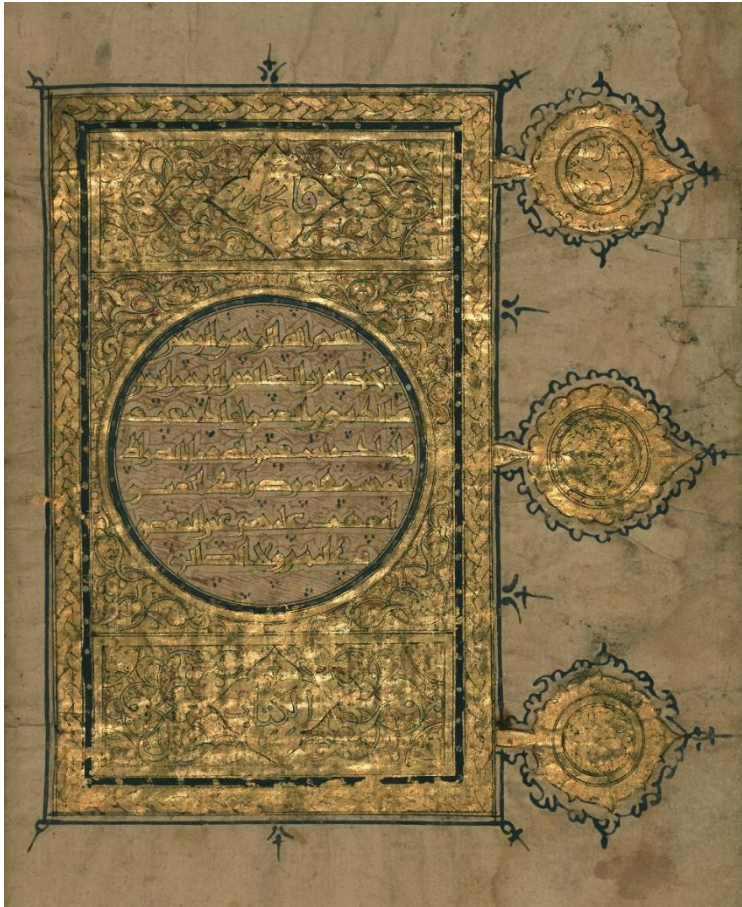
منبع تصویر: <https://openn.library.upenn.edu>

تصویر (۷): صفحه ای از قرآن قرن ششم هجری / دوازدهم میلادی به شماره w.557

محفوظ در موزه هنر والترز

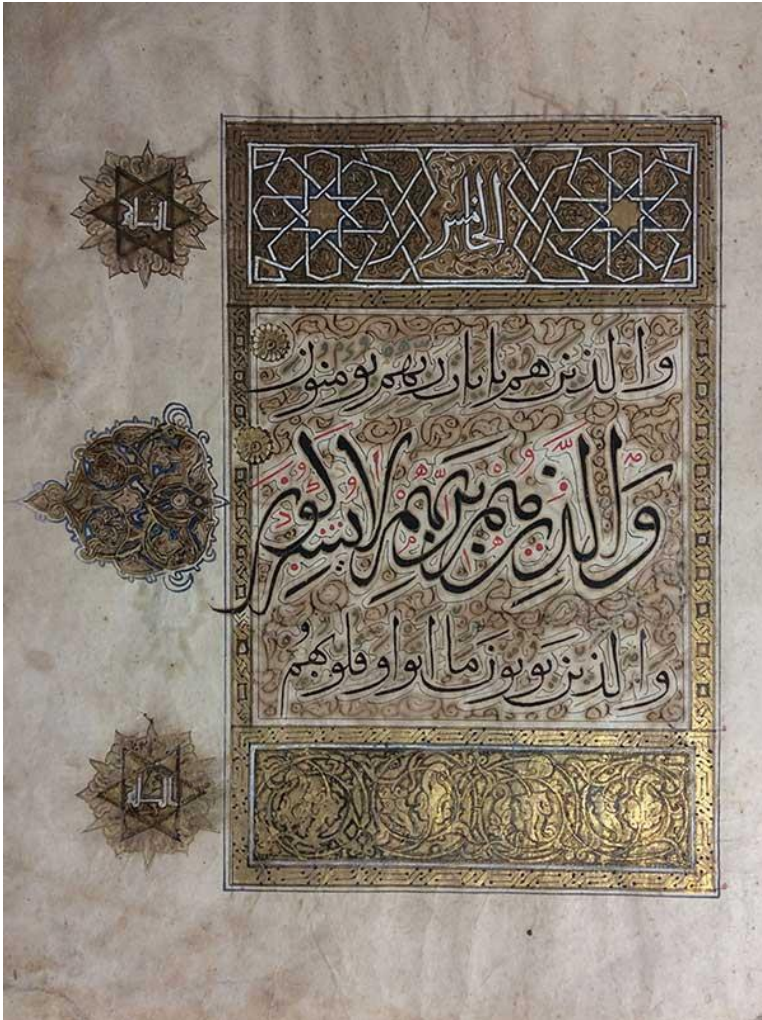
منبع تصویر: <https://openn.library.upenn.edu>

تصویر (۸): صفحه ای از قرآن قرن ششم هجری / دوازدهم میلادی به شماره w.557

محفوظ در موزه هنر والترز

منبع تصویر: <https://openn.library.upenn.edu>

تصویر (۹): صفحه ای از قرآن قرن ششم هجری / دوازدهم میلادی محفوظ در

استودیو واسکو آرت لندن

منبع تصویر: <http://vascoartstudio.co.uk/phone/islamic-gallery133.html>

تصویر (۱۰): صفحه ای از قرآن قرن ششم هجری / دوازدهم میلادی به شماره

w.556 محفوظ در موزه هنر والترز

منبع تصویر: <https://openn.library.upenn.edu>

تصویر (۱۱): صفحه ای از قرآن قرن ششم هجری / دوازدهم میلادی به شماره

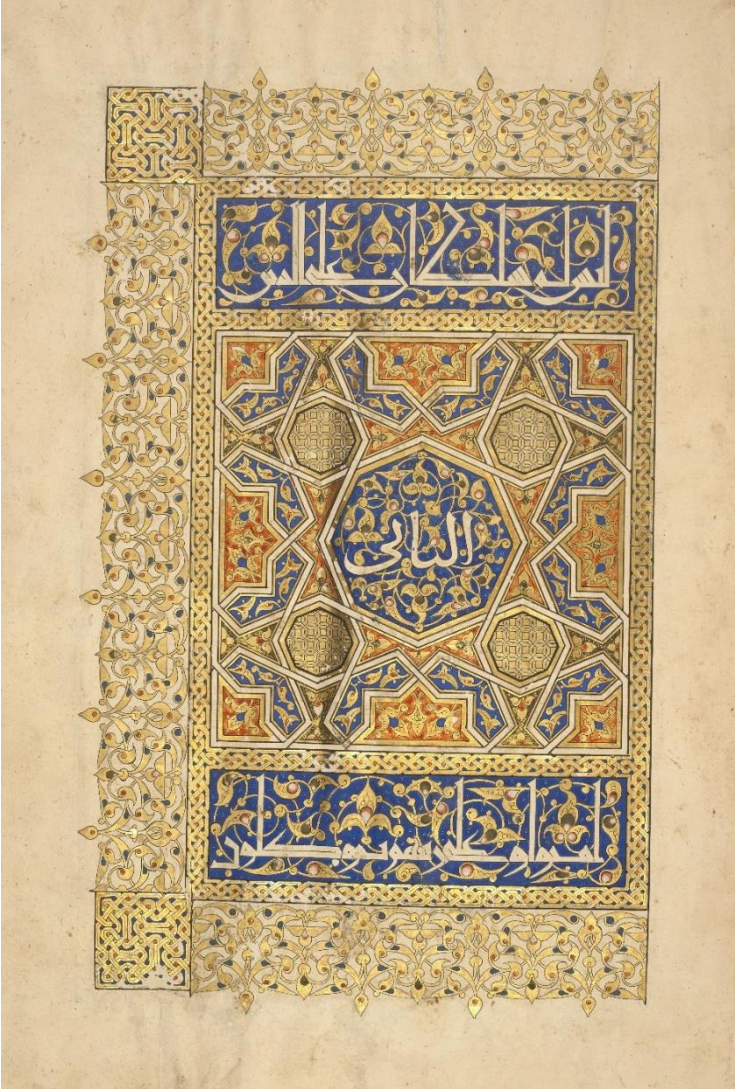
w.556 محفوظ در موزه هنر والترز

منبع تصویر: <https://openn.library.upenn.edu>

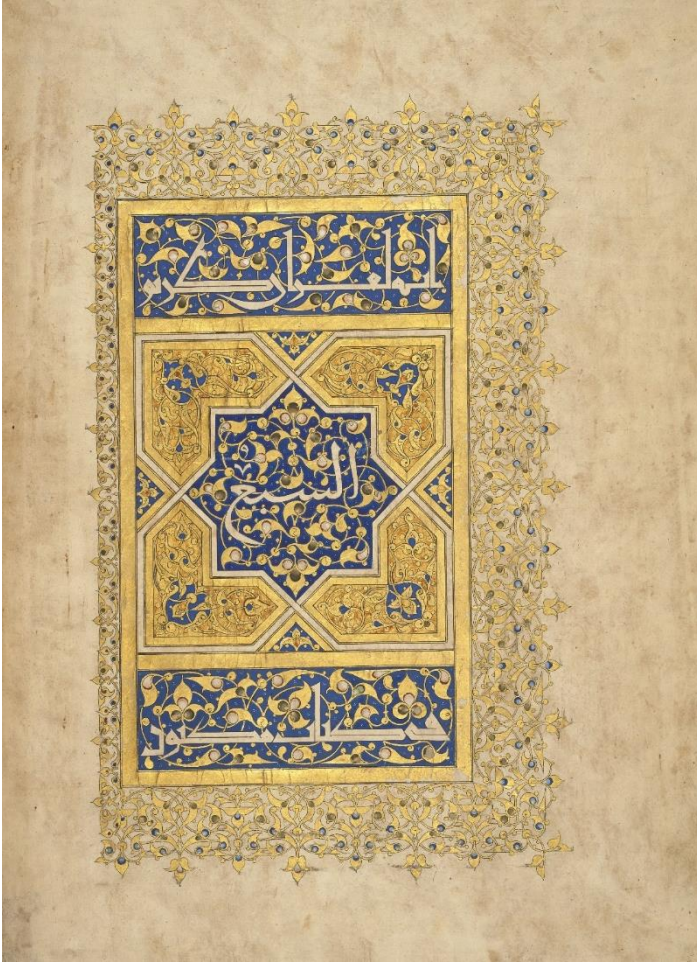
تصویر (۱۲): صفحه ای از قرآن مملوکی سلطان بیبرس به شماره MS 22407، ۱۳۰۶-۱۳۰۴ میلادی

منبع تصویر: <http://access.bl.uk>

تصویر (۱۳): صفحه ای از قرآن مملوکی سلطان بیبرس به شماره MS 22407، ۱۳۰۶-۱۳۰۴ میلادی

منبع تصویر: <http://access.bl.uk>

تصویر (۱۴): صفحه ای از قرآن مملوکی سلطان بیبرس به شماره MS 22406، ۱۳۰۶-۱۳۰۴ میلادی

منبع تصویر: <http://access.bl.uk>

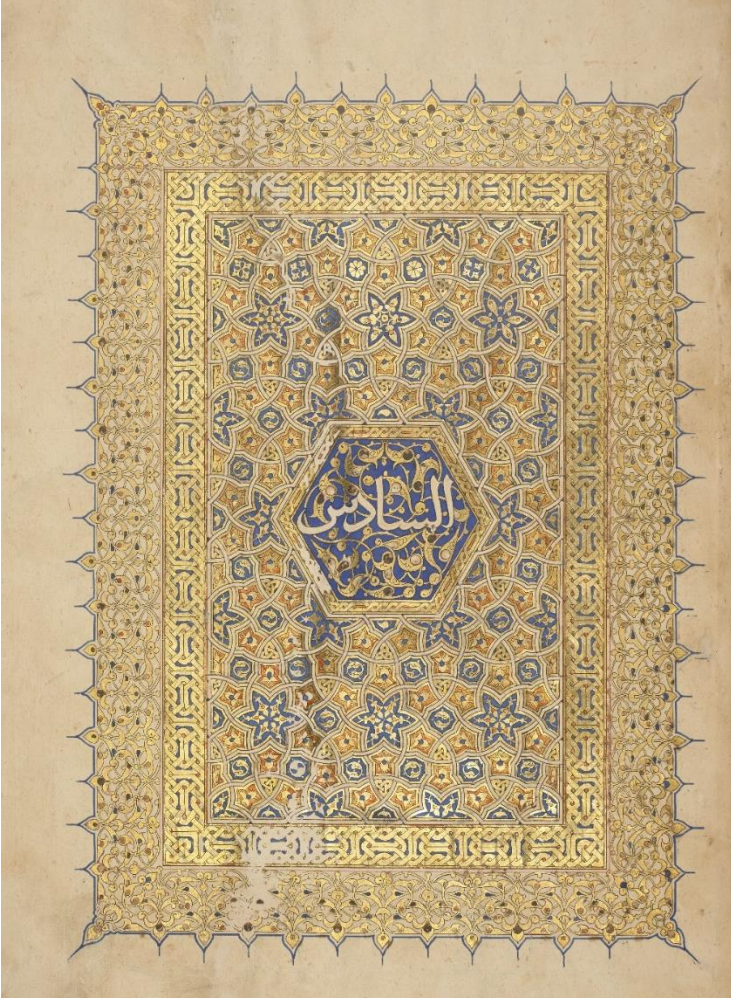
تصویر (۱۵): صفحه ای از قرآن مملوکی سلطان بیبرس به شماره MS 22406، ۱۳۰۶-۱۳۰۴ میلادی

منبع تصویر: <http://access.bl.uk>

تصویر (۱۶): صفحه ای از قرآن مملوکی سلطان بیبرس به شماره MS 22411، ۱۳۰۶-۱۳۰۴ میلادی

منبع تصویر: <http://access.bl.uk>

تصویر (۱۷): صفحه ای از قرآن مملوکی سلطان بیبرس به شماره MS 22411، ۱۳۰۶-۱۳۰۴ میلادی

منبع تصویر: <http://access.bl.uk>

EXTENDED ABSTRACT

THE GENERAL FEATURES AND STATUS OF THE ILLUMINATION ART IN THE GREAT SELJUK PERIOD

The prohibition of illustration in Islam paved the way for the flourishing of the decorative arts, including illumination, in Muslim societies. Perhaps the history of the arrangement and illumination of the Qur'an can be considered at the same time as writing it, which means that it was first decorated in some way in order to determine the head of the surah's and verses. Gradually, the Muslims' excessive interest in the Qur'an, led artists to be more careful in illumination it. This was one of the reasons why artists paid more attention to decoration and led to the development of the art of illumination.

Muslim artists, including artists of the Seljuk period, sometimes decorated pottery and metal, sometimes scientific and literary manuscripts, and most of all religious books, especially the Holy Quran. During the reign of the Seljuk rulers in Iran, the art of illumination was seen as a luxurious garment for a text with a sacred theme, and the illumination artists, with the support of these rulers, succeeded in creating unique masterpieces that in later periods, especially the Ilkhanid and Memlukid periods, in terms of design style. The art of illumination, which was mostly used to decorate the Qur'an in different historical periods of Iran, including the Great Seljuk period, was influenced by the arts of previous periods and became a source of creativity and inspiration for Muslims and sometimes non-Muslim artists in other countries. This research was carried out in order to examine the status and general characteristics of illumination art during the Great Seljuk period.

During this period, Khorasan was considered the highest and largest centre of calligraphy and illumination. During this period, with the emergence of geniuses such as Uthman ibn Hussein Warraq and Abu Bakr Ahmad ibn Ghaznavi, the art of illumination reached a high position. The attainment of the art of illumination to this position has been achieved as a result of the two-way interaction between the illumination artists and the Seljuk rulers. Because the Seljuks considered guilders to be the most valuable group of artists, and on the other hand, guilders needed the support of the rulers of the time because of their need for expensive materials such as gold, azure and high-quality papers. Illumination in the Seljuk period, after which only a few examples remained after the destruction of the Mongols, like other art forms of this period, had a coherent structure and principled composition. During the Seljuk period, illumination became out of simplicity and the use of paper instead of leather in copying the Qur'an became common. The cut copy was also changed from a horizontal rectangle to a vertical rectangle. Another initiative of the artists of this era is "Tahrir", which reached the peak of elegance in the following periods. The most important illumination examples of the Great Seljuk period were used in the Quran manuscripts. In these manuscripts, it is seen that motifs such as schemes, six and eight-pointed stars and golden circles are used to decorate the headlines (serlevha pages), the heads of the sura, the interlines and zahriye parts.

Illumination in its artistic and evolved sense can be seen from the fifth century AH onwards. The book design of the Seljuk era in Khorasan flourished due to the creativity of artists in this field and the timely use and innovative compositions of Kufic scripts and

manuscripts in conjunction with intertwined Islamic motifs and their combination with special and glorious geometric motifs and colour combinations. In particular, the use of gold leaf technique, and thin engravings of patterns, and simple Kufic calligraphy was an opportunity for this art to grow and develop even more. Some of the illuminations of this period have been placed on manuscript volumes, especially the Qur'an. The structure of the cover decorations in the first centuries of Islam included the drawing of geometric patterns, but this method was given more attention in the Seljuk period and the structure of the patterns was prepared with more elegance and artistry.

The prevalence of using geometric ornaments in the illumination of the Seljuk period is another feature of the illumination of this period. Among the most important illuminators of the Seljuk period are 'Uthman ibn Husayn ibn Abi Sahl Waraq Ghaznavi, Abd al-Rahman ibn Muhammad Damghani, Muhammad ibn' Uthman, Mahmud ibn Husayn, Muhammad ibn Abd al-Rahman ibn Muhammad Faraj Damghani and Abd al-Rahman ibn Abu Bakr ibn Abd al-Rahim. Great Seljuk elegant illumination samples with the beauty of their patterns, the order and delicacy of the motifs and the use of colours are masterpieces of Islamic art.